

כתובות סינאיות ארצישראליות⁽¹⁾

מאת שמואל ייבין

כבר הוכח עתה, כי במשך האלף השני לפסה"ג היה נוהג בארץ ישראל כתב א"ב שראשית התפתחותו נעוצה בא"ב הסינאי, אשר גילה פטרי לראשונה עוד בשנת 1906, והוא משמש דרגת מעבר להשתלשלות התפתחותו של הכתב העברי הכנעני העתיק.

מן הראוי, איפוא, לסכם את מצב הבעיה כיום ולסקור את כל התעודות המעטות והקצרות בכתב זה, המצויות בדיננו.

שבע הן התעודות האלה⁽²⁾. שלש נמצאו בחפירות לכיש (תל-א-יִדִּיִר), אחת בחפירות בית-משמש, אחת—בחפירות תל-אל-חסי (עגלון?), אחת—בחפירות שכם, וחרס אחד—על התל בגזר (כנראה בשפך העיים שנותר מחפירותיו של מקאליסטר).

חרס תל-אל-חסי נמצא בשעת החפירות שערך בָּלִיס במקום (בשנות 1890—1893) ונתפרסם בספרו⁽³⁾. עוד בשעתו הכיר סִיסֶ (Sayce), כי שלש האותיות מזורות הן, אבל רק לאחר תגליות השנים האחרונות אפשר היה לקבוע כתובת זו במקומה הנכון במסגרת התעודות הנדונות בזה. הכתובת: שלש האותיות בלע (ראה ציור א'), היא בפנים קערה סמוך לשפתה. האותיות חרותות בטין בטרם נשרף הכלי בכבשן היוצר. חרס זה נמצא בשכבה השייכת לאמצע תקופת הברונזה המאוחרת; וטיפוסי הכלים, הנרות, חותמות החיפושית וחותמות הגלילים,

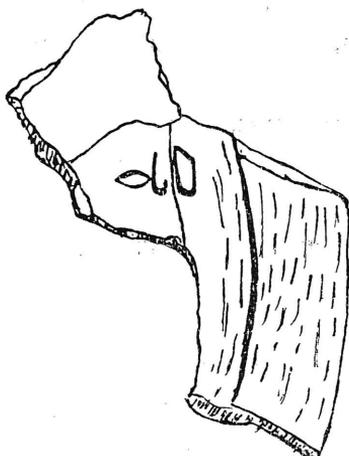
---

(1) תמצית הרצאה שנקראה בחברה העברית לחקירת א"י וצתיקותיה בירושלים ביום כ"ח אייר תרצ"ז ובחיפה במוצאי חג השבועות תרצ"ז. מאמר מקיף בשאלה זו נתפרסם בחובר יולי ש"ז של הרבעון PEQ.

(2) לאחר ההרצאה נודע למחבר, כי מצויות עוד שתי תעודות בכתב זה. מלבד זאת יש לשער כי חרס, שנמצא לפני שנים אחדות בחפירות תל-בית-מִרְסֶס (דְּבִיר?) וחרותה בו אות אחת, שייך גם הוא למערכת תעודות זו; וכן משתייכת לקבוצה זו — לדברי פרופ' א. ט. אולמסטיד (בשיחה פרטית) — גם משקולת שנמצאה במגידו ובה חרותה כתובת קצרה. אם אמנם משתייכות כל אלה למערכת התעודות הנדונה בזה יעלה מספרן הכללי לסך אחת עשרה תעודות. בתעודות נוספות אלה יעסוק המחבר בקרב במאמר מיוחד.

F. J. Bliss, *A Mound of Many Cities*, pp. 88—89 & fig. 194 on p. 88 (3)

שנמצאו בשכבה זו⁴). קובעים את תאריך השכבה לאמצע המאה הי"ד לפסה"נ. חבורת חוקרים מביה"ס האמריקני לחקר המזרח, שסיירה את גזר, מצאה על פני התל חרס, שנחרתו בו לפני השרף הכלי בכבשן היוצר שלש אותיות: (כל ב⁵). שלשה מגדולי החוקרים במדע ארץ ישראל קבעו את זמנו של החרס (בלי להוועץ ביניהם) לתקופת הברונזה התיכונה ב¹. ומכיון שהאותיות נחרתו בטין בטרם ישרף הכלי בכבשן, יש ליחס תעודה זו (שבר כלי קטורת?) למאה הי"ז — הט"ז לפסה"נ.

ציור א'. חרס תל-אל-חסי.
[לפי ספרו של בליס]

שלשת חרסי לכיש נמצאו בשלש עונות רצופות בחפירות תל-א-דויר. הכתובת שנמצאה לראשונה (לכיש — I), בעונת 1933/34, משוחה על כתפו של כלי גדול, שנמצא שבור לרסיסים בערמת אשפות מחוץ למקדש כנעני מצרי. היות וכמה שברים נמצאו כתוך שפך העיים השרופים על פני הרצפה המאוחרת ביותר במקדש הנ"ל, יש להניח בוודאות כי כלי זה הוא כן זמנה של התקופה האחרונה לקיום המקדש. סטארקיי קובע את זמן חורבנו של המקדש לרבע הראשון של המאה הי"ג לפסה"נ⁶, ולתאריך זה יש לשייך גם את הכתובת.

(4) ראה שם, ציור 174 וטבלאות IV—V.

(5) ע"ד חרס זה והתגלותו ראה Taylor, *JPOS* 1930, pp. 16 foll. וכן

W. F. Albright, *BASOR* No. 58, pp. 28—29

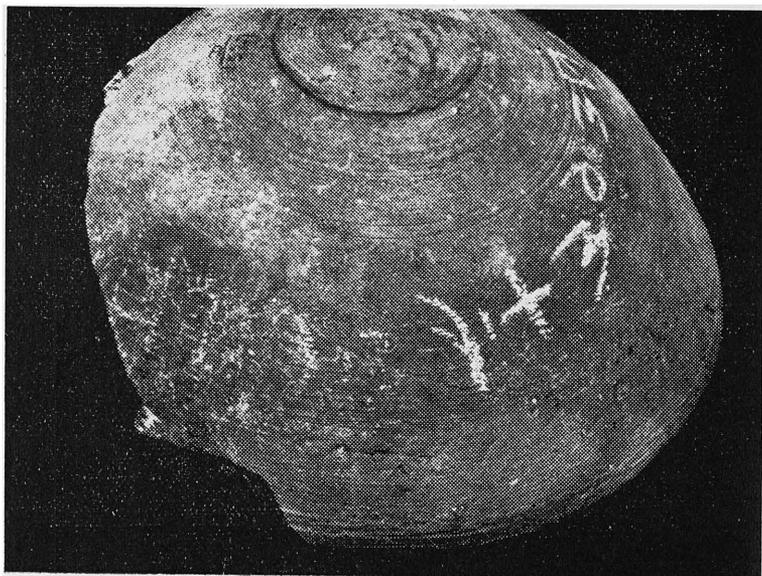
מתחילה קראו את האותיות ינב (בני), ראה ש. ייבין, ידיעות החברה העברית

לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ב', חוב' ג' — ד', עע' 7—9. נוסח הקריאה כל ב הוצע ע"י

ד"ר ה. א. גינזברג (במכתבו אלי מיום ז' למאי 1936).

(6) ראה J. L. Starkey, *PES QS* 1934, p. 174

כתובת זו שמשה נושא לכמה רשימות מפענחים. לאחרונה עסק בה המחבר בשתי רשימות⁷ והציע לקראה: "מתן. ש[כר. פ^{על}תך/אלת".
 הכתובת השניה (לכיש — II), שנמצאה בעונת 1934/35 בקבר כנעני בן תקופת הברונזה המאוחרת ב', כתובה בדיו לבנה (או בגיר?) בצדה החיצון של קערת חרס (ראה ציור ב'). המחבר מציע לקראה: פֶּשֶׁלְשֶׁת. ימגר. ון או צ[ח...], והיא כנראה מכתב אל המתים: בקשת מתגושש או מתנצח בקרב אל רוחות קרוביו, שימליצו עליו לפני אלוהי העוה"ב, כי ינצח בדו-קרב שהוא עתיד להלחם בו⁸). צורת הכתב נותנת שחרס זה מאוחר מלכיש — I, ויש לשייכו לרבע האחרון של המאה הי"ג לפסה"נ.

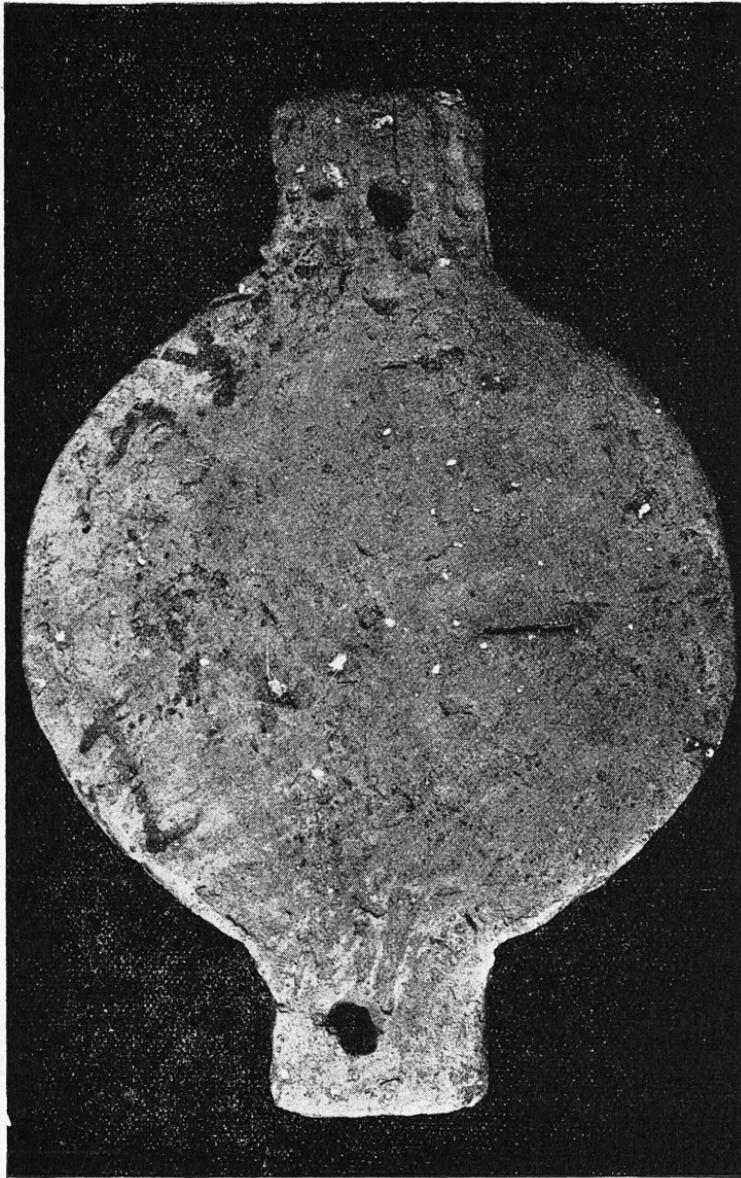
ציור ב'. חרס לכיש — II.
 [ברשותה האדיבה של מערכת „הארץ“]

זה מקרוב נתפרסמה גם הכתובת השלישית (לכיש — III), שנתגלתה בעונת 1935/36 — גם היא בקבר כנעני בן תקופת הברונזה המאוחרת ב'. כתובת זו כוללת רק ג' אותיות, והיא כתובה בדיו (צבע?) ארגמן על פני תחתיתו של

(7) ראה ידיעות ב', חוב' ג'—ד', עמ' 7—9 וכן JPOS XV, pp. 98—100.

(8) פרטים ונסיונות פענוח אחרים ראה S. Yeivin, PEQ 1937, pp. 180—184.

מכסה כלי קטורת. הציור שנתפרסם בדו"ח של החופרים⁹) אינו מדויק לדעתי.

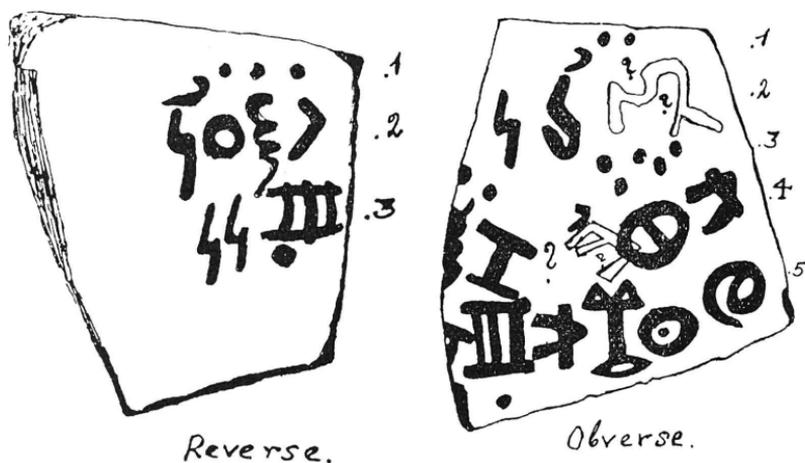

ציור ג'. כחובת לכיש - III [ברשותו האויבה של ג'. ל. סטארקי]

(9) ראה J. L. Starkey, *PES QS* 1936, p. 180 & fig. 1

וע"כ מוטעית גם הצעת הקריאה שפרסם גֶסְטֶר¹⁰. מר סטארקיי, מנהל החפירות בלכיש, הואיל להראות את הכתובת הזאת למחבר בשעת בקורו בתל-א-דוויר ביום 12.4.36 ולהרשותו להעתיק לעצמו מתווה (sketch) (10a) (ראה ציור ג'). לפי זה קורא המחקר: "כ. ד ז (?) " ברור לדעתי כי נשתמר רק חלק מן הכתובת, שהיתה מצויה על פני הכלי לכתחילה, וע"כ אין תועלת בהצעות פענוח. לפי צורת האותיות יש לחשוב כי חרס זה זמנו בין לכיש—I ללכיש—II. בכתובת שכם אין לדון עדיין, כי עוד טרם נתפרסמה ע"י מוצאיה. רק זאת יתכן לאמר, כי היא נמצאה בשכבה השייכת לתקופת הברונזה התיכונה ב' וצורתן הארכאית של אותיות מתאימה לתאריך זה¹¹.

התעודה הקשה וארוכה ביותר היא החרס שנמצא בבית שמש בעונת 1930. גם זו זכתה לכמה נסיונות פענוח¹². באדיבותה של מחלקת העתיקות בירושלים הורשה המחבר לבדוק את החרס מחדש, ולאחר חקירה ודרישה ממושכת בא לידי דעה, כי החרס מכיל רשימת שמות ומספרים; כנראה רשומים בו שמות פועלים ומספר ימי עבודתם, ואולי גם שם נותן העבודה (ראה ציור ד') כלהלן:

ציור ד'. חרס בית-שמש.
[לפי העתק המחבר]

10) ראה Th. Gaster, *PEQ* 1937, pp. 142 — 143.
 10a) עתה קבל המחבר תצלום הכתובת מאת מר סטארקיי, והוא משתמש בהודמנות זו להודות לו על אדיבותיו. תצלום זה הוא ציור ג'.
 11) ראה A. Alt, *PJB* 1935, p. 6.
 12) ראה L. H. Vincent, *RB* 1930, pp. 401 foll. & 1932, pp. 217—219 ובעיקר H. Grimme, *AOF* 1935, pp. 270 foll. וכן ש. ייבין, ידיעות ב', ג'—ד', ע' 7—9.

פני החרס:	מעבר לחרס:
שורה א': שנים עשר (יום עבד)	שורה א': שלשה עשר (יום עבדו)
שורה ב': ? ? ? (13) (שם עצם פרטי)	שורה ב': גמען
שורה ג': חמשה עשר שנים (או שנים עשר יום עבד)	שורה ג': חנן
שורה ד': אט (?)	שורה ד': אט (14)
שורה ה': לעקאחז (?) (15)	

חחרס שעליו כתובה הכתובת בדיו שחורה (פני החרס מחוקים מאוד. כי היו מחופים חיפוי לבנבן שמנע את הדיו מלחדור אל קרב החרס; לימים כשנתקלף החיפוי נטשטש הכתב) הוא בן תקופת הברונזה התיכונה ב' לדעת גדולי החוקרים¹⁶, ואולם בהיות הכתובת כתובה בדיו, אין היא חייבת להיות בת זמנו של הכלי. מקום המצאו של החרס אינו ברור¹⁷. צורתן של האותיות (בהשוואה לתעודות המתוארות לעיל, שתאריכן ברור) היא מאוחרת; לפי כך קובע המחבר את זמנה לראשית המאה הי"ב לפסה"נ.

אם נסכם נמצא, כי כתובות אלו נתגלו כשפלה — החל מתל-אל-חסי בדרום וכלה בגזר בצפון, הן במערבה (תל-אל-חסי, גזר) והן במזרחה (בית שמש, לכיש) — ובהר (שכם, מגידו?). מערכת התעודות מתחילה במאה הי"ז לפסה"נ ומסיימת במאה הי"ב לפסה"נ והיא מתקשרת עם כתובות סיני לפניה ועם כתובות גבל לאחריה הן בצורת האותיות (ראה ציור ה') והן בתאריכי התעודות, כלהלן:

כתובת שכם (אסטילה של אבן)	בקרוב 1650 לפסה"נ
כתובת גזר (שבר כלי קטורת ?)	בקרוב 1600 לפסה"נ
כתובת תל-אל-חסי (שבר קערה)	בקרוב 1350 לפסה"נ

13 לשם זהו (על משקל פֶּעֶלֶן ?) השווה גמען (מעבר לחרס, שורה ב'), והשמות בִּלְקָן, יִתְרוֹ, חֲמִדָן שבתנ"ך (ברא' ל"ו, כ"ז—כ"ז), וידידי הר"ר מיילר מעיר את אוני על העובדה כי שמות משקל זה מצויים לרוב בתעודות ראס"א-שמרה ראה: Maisler, *JPOS* 1936, pp. 150—7.

14 למשקל זה של שמות השווה אוֹנִם (ברא' ל"ו, כ"ג) וכיו"ב.

15 נותן העבודה? כנראה שם תיאופורי על משקל יהואחו (מלכ"ב י"ג, א'). ע"ד האלים ה"עקם" ראה S. Yeivin, *Syria* 1935, pl. XLV, col. I, LL. 27—37 & p. 249 & *PEQ* 1937, pp. 189—191 & note 36.

16 ראה Vincent, *RB* 1932, pp. 218—219 & Albright, *BASOR* 58, pp. 28—29.

17 פרטים ראה S. Yeivin, *PEQ* 1937, pp. 187—188 & notes 23—26.

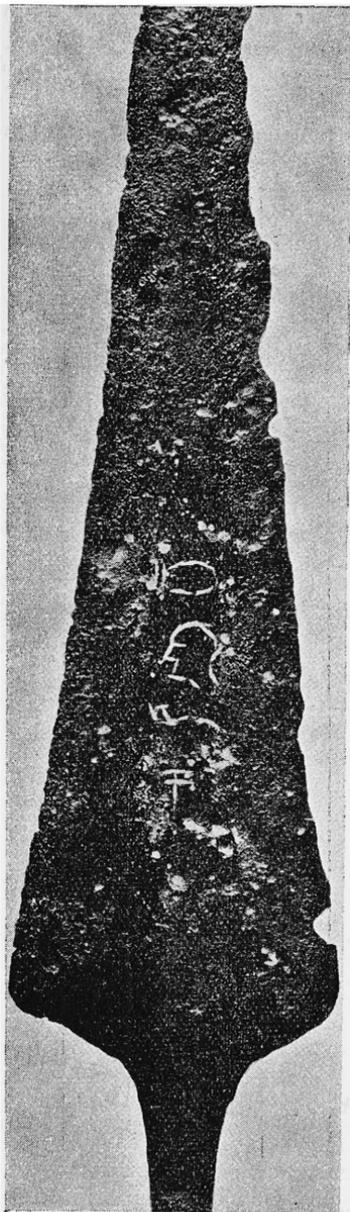
- כתובת לכיש I – (כד) בקרוב 1275 לפסה"נ
 כתובת לכיש III – (בתחתית מכסה לכלי קטורת) בקרוב 1250 לפסה"נ
 כתובת לכיש II – (קערה) בקרוב 1225 לפסה"נ
 כתובת בית שמש (חרס) בקרוב 1200/1180 לפסה"נ

א"ב (אלפבית)	ביוטות ע"ו	א"ב (אלפבית)							
א	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ב	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ג	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ד	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ה	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ו	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ז	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ח	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ט	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
י	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
יא	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
יב	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
יג	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
יד	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
יט	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כ	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כא	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כב	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כג	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כד	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כה	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כו	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כז	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כח	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
כט	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ל	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
מ	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
נ	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ס	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ע	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
פ	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
צ	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ק	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ר	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ש	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
ת	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
?	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕

ציור ה'. טבלת אי"ב של כתובות סינאיות ארצישראליות.

[אותיות האי"ב העבריי-הכנעני הקדום לקוחות ברובן מהכתובת שעל גבי ארונו של אחירם מלך-גבל]

חשיבותן של הכתובות אינה בהן עצמן, שכן רובן מקוטעות, וגם אלה השלמות תכנן אינו מוסיף כל שהוא על ידיעותינו מבחינה היסטורית או

ציור ו'. הפגיון מלכיש (לכיש - IV).
[ברשותו האדיבה של מר ג'. ל. סטארקיי]

תרבותית. חשיבותן היא בעצם העובדה, שבמשך האלף הב' לפסה"נ כבר היה קיים בארץ ישראל כתב, שבו השתמשו לעניני קדושה ופולחן (שכם, גזר, לכיש - I). קבורה (לכיש - II, לכיש - III) וצרכי יום-יום (תל-אל-חסי, בית שמש). דבר זה יבאר לנו כיצד כללו ההסטוריוגראפים העבריים בני האלף הראשון לפסה"נ בספרי התנ"ך, ידיעות מפורטות על מעשים שארעו באלף הג' ובאלף הב' לפסה"נ. אין זאת, אלא שעורכי הספרים ההיסטוריים שבתנ"ך הסתמכו לא רק על מסורת שבע"פ בלבד, כי אם גם על תעודות כתובות שהיו לנגד עיניהם, בין בצורת ספרי דברי הימים ובין בצורת קבצים של שירי עם וסיפורי פולקלור.

הוספה :

בעשירי לח' מאי ש"ז הוראה המחבר בבית הנכות הממשלתי בירושלים פגיון נחושת או ברונזה, שנוקה מחלודה במעבדה של בית הנכות. פגיון זה נמצא בלכיש בקבר השייך לתקופת הברונזה התיכונה ב, כלומר לימי שילטונם של החיקסוסים בארץ. כאשר נוקה הפגיון מן החלודה שכסתהו נמצאו על-פני חלקו העליון של הלהב - בצדו האחד - ארבע אותיות של הכתב הסינאי ארצישיראלי (ראה ציור ו').⁽¹⁾ חרותות זו מעל זו.

(1) על תצלום הכתובת ועל הרשיון לטפל בה מכיר המחבר תודה רבה למנהל משלחת וולקום - פרסטון, החופרת בלכיש, מר ג'. ל. סטארקיי.

האות השניה היתה ברורה מאוד — הלא היא "ר". לאחר עיון ידוע נתברר למחבר, כי האות הרביעית היא כנראה "ס". שכן ההבדל בינה ובין ה"ס" העברית הכנענית אינו אלא זה שבאחרונה חוצים את הקוו הזקוף שלשה קווים אפיקיים מקבילים, ואילו בזו של הפגיון רק שנים. קשה יותר היה פתרון של האות הראשונה והשלישית. המחבר שער או, ועדיין הוא מחזיק בהשערתו ההיא, כי האות השלישית היא "ל", שכן היא דומה ביותר לאות "ל" שבכתובות הסנאיות מתגליותיו של פטרי²) וגם לאות הבינונית שבחרס גזר, ולדעת רוב חכמים עתה יש לקרוא "ל" (כל ב — ראה לעיל ע' 2). מן הראוי לזכור שלא הרי החקיקה באבן או בטין רך כהרי החריתה במתכת קשה; מכאן הצורה המרובעת של ראש האות מצד שמאל בנגוד לצורתה המעוגלת בכתובת סיני וגזר. לאחר עיון נוסף בה המחבר לידי השערה זמנית כי האות הראשונה היא רק "שינוי נוסח" בלבד של "ב", ואת הכתובת יש לקרוא בר ל ס, שהוא בוודאי שם עצם פרטי, וכנראה שמו של מי שהיה בעליו של הפגיון ונקבר בקבר הנ"ל.

כאשר דבר המחבר לאחר כמה ימים עם ד"ר מייזלר על כתובת זו והצעת הקריאה שהציע, הביע ד"ר מייזלר את ההשערה שאין זה אלא השם החיתי הידוע פֶרְ לֶס. השערה זו נראתה מיד למחבר, שכן מחליפים החיתים כמה פעמים בכתיבה (אמנם בכתב היתדות) "ב" ב"פ" או "פ" ב"ב" בשמות פרטיים, כגון שְפִילוֹלְיוֹמָה — שְפִילוֹלְיוֹמָה, חָבָה — חָבָה, וכמוהם רבים. כך חוזקה ההשערה האפיגרפית ע"י פיתרון פילולוגי אתנולוגי מתאים.

על הצעות הקריאה והפתרון האלה כתב המחבר למר סְטֶאָרְקִי, מנהל החפירות בלכיש, ביום כ"ח ליוני ש"ז.
בינתיים נשלח הפגיון ללונדון והוצג שם לראווה בתערוכת המציאות מלכיש.

ביום ט"ו ליולי ש"ז נתפרם ב"טיימס" הלונדוני מכתב מאת ד"ר א. ה. גְרֵדְיֵנְר, שבו הציע הכותב לקרוא את שלש האותיות האחרונות ר נ ת. בשלושים ליולי נתפרסם באותו העיתון מכתב מאת מר ת. גֶסְטֶר, שהציע לקרוא את האותיות הללו ר נ ס, והראה על כך שסיום כזה מוכיח על השם שמוצאו מאסיה הקטנה³).

2) ראה התיבה בעלת בכתובת מספר 352 בספרו של J. Leibovitch, *Les inscriptions proto-sinaïtiques*, fig. 30 on p. 74. (שורה ג' מימין, אות ב' מלמטה; וכן שורה ב' מימין, אות ד' מלמטה).

3) על מראי מקומות אלה חייב המחבר תודה לידידו מר ג'. ל. סטארקי שהואיל להמציא לידו את הקטעים הנ"ל מן העיתונות.

המחבר עודנו מחזיק בהשערתו הראשונה, שנתבארה לעיל לכל נימוקיה. ואשר לאות הראשונה יתכן כי יש לקראה לא "ב" אלא "פ", והיא השתלשלות של ציון סינאי שלִיבוֹבִיץ' רואה בו אות "פ" (4).

תעודה זו היא כתובת לכיש — IV והיא בת זמנו של חרס גזר בקרוב. מ"מ יש לראות בתיבה החרותה על פני הפגיון שם חיתי(5). וכבר נודע כיום שהחיתים באו לארץ עם גל הכובשים החיקסוסים שהציף את כל קידמת אסיה במאות ה"ח — ה"ז לפסה"נ.

(4) ראה J. Leibovitch, *op. cit.*, pl. III (following p. 59), No. XXII
 (5) מר סטארקיי מסר ע"ד סברתו הנ"ל של המחבר לאחד כהבי העיתונים שבקר בתערוכה בלונדון, וע"י כך נתגלגלה הידיעה בקצת סירוטים לעיתון *The Palestine Post* מיום 28.7.27 (עמ' 2).

הספקת המים בירושלים בימי קדם*

מאת אינג' מ. הקר

(ב) הברכה העליונה.

בכמה מקומות במקרא נזכרת „הברכה העליונה“ (1), שכבר היתה במציאות לכל המאוחר בזמנו של אחז ומסתבר שיש לשייכה לראשית ימי המלוכה. גם אי־מלא העידו המקראות על מציאותה, על כרחנו היינו מסיקים זאת מן השם „ברכה תחתונה“, הנקרא על הברכה אשר בנה חזקיה בשנת 701 לפסה"נ במוצא הנקבה (2). כמעט הכול מזהים את „הברכה העליונה“ עם מקווה המים הסמוך לשער יפו, שהיהודים קוראים אותו בשם „ברכת חזקיה“ והערבים — בְּרֶכֶת חֲמַאס אֶל-בִּטְרָק. ברם הנחה זו אין לה על מה שתסמוך. בדרך כלל יש לנהוג זהירות יתרה בקביעת תאריך זמנם של מקוואות המים הפתוחים העומדים עדיין בבנינם. בדיקה מדוקדת יותר מעלה על פי הרוב, שהבנינים, הקיימים עדיין בימינו, נבנו בתקופה מאוחרת יותר, ואילו הברכות והבורות הקדומים נתכסו בשפך עפר או חרבו, ומחמת כן בטל השימוש בהם בשכבר הימים.

(*) ראה ידיעות ד', ד', ע' 95 — 98.

(1) מלכ"ב י"ח, י"ז; ישע' ז', ג'; ל"ו, ב'.

(2) ישע' כ"ב, ט'.